

Abbâsîler’de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı

Saim Yılmaz*

The Emergence of the Institution of Üstâdâriyyah in the Abbâsids

In the Abbâsids, from the beginnings of the 6th (12th) century, the qahramānah, a female official responsible for the administration of the court was replaced by a male official, known as a ustâdâr. This new institution, the ustâdâriyyah, continued until the collapse of the Abbâsîd State. This article, originally intended to be a pioneering work for the introduction of the institution, has been limited to the emergence of the ustâdâriyyah. The article, which also sheds light on the matter of the emergence of this institution in the Islamic world, consists of two chapters. In the first chapter, the claims about the origin of the word ustâdâr are examined; this is of great importance in determining the emergence of the institution. In the second chapter, narrations related to the emergence of the institution are examined.

Key words: Üstâdâriyyah, Qahramānah, Abbâsids, Buwayhids, Saldjukids.

Abbâsî Devleti’nin (132-656/750-1258) kuruluş ve yükseliş dönemlerini kapsayan ve altın çağ olarak kabul edilen ilk yüzyıl, siyasî ve askerî alanda olduğu kadar, hiç şüphesiz devletin ve sarayın idarî teşkilatlanması ve müesseseleşmesi açısından da en önemli devreyi teşkil eder. Büyük oranda Sâsânî geleneğinden etkilenmiş olan bu yapılanmanın daha sonra ortaya çıkmış Müslüman devletlerin idarî, askerî ve malî teşkilatlanmalarında büyük katkılarının olduğu bir gerçektir. Ancak beş asır gibi uzun bir süre tarih sahnesinde kalmayı başaran Abbâsîler’in, bu sürecin hiç de azımsanmayacak bir kısmını Büveyhî ve Selçuklu nüfuzu altında sürdürdükleri dikkate alındığında, söz konusu etkileşimin tek taraflı olmadığını kabul etmek gerekir. Zaman içerisinde Abbâsî Devleti’nden ayrılmak suretiyle kurulmuş olan diğer bağımsız veya yarı bağımsız devletler de belki bu etkileşim çerçevesine dâhil edilebilir. Dolayısıyla devletin ve sarayın idarî teşkilatlanmasında daha sonraki yüzyıllarda meydana gelen değişikliklerin izini sürerken,

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

zaman içinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar kadar, bu karşılıklı etkileşimin rolünün de göz ardı edilmemesi gerekir.

Tespitimize göre böyle bir etkileşimin sonucu olarak Abbâsîler’de halife sarayının idaresinden sorumlu “kahramâne” olarak adlandırılan kadın görevlinin yerine VI. (XII.) asrın başlarından itibaren “üstâdâr” adı verilen erkek görevli tayin edilmeye başlanmıştır. Üstâdârlık adı verilen bu yeni müessese, devletin yıkılışına kadar devam etmiştir. Muhtemelen halifeye yakınlıkları sebebiyle elde ettikleri nüfuz sayesinde, üstâdârlar sarayın idaresiyle sınırlı olan resmî görevleri dışında devletin işleyişiyle alâkalı birçok hususta da etkin rol oynamışlardır. Nitekim bunun bir sonucu olarak bazıları üstâdârlık görevinden vezirlik makamına yükselebilmıştır. Ne var ki, Sadık Hasan es-Sûdânî’nin, Halife Nasır Lidînillâh (575-622/1180-1225) dönemindeki görevlileri ve vazifelerini incelediği çalışmasında, bu dönemde görev yapan üstâdârlara ayırdığı kısım¹ hariç tutulursa, bu müessese hakkında Abbâsî saray hayatını ve işleyişini daha yakından tanımamızı sağlayacak ve o dönemde yaşanan siyasî ve askerî olaylara da ışık tutacak müstakil bir çalışmaya tesadüf edilememiştir. Kaldı ki sadece bir halife dönemini kapsayan Sûdânî’nin bu çalışmasında Abbâsî dönemi üstâdârlarının üstlendiği görevlere dair bazı tespitler yer almakta ise de, üstâdâr kelimesinin kökeni ve bu müessesenin ortaya çıkışı hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Abbâsîler dönemi üstâdârlık müessesesinin bu güne kadar müstakil bir çalışma konusu yapılmamasını iki temel nedene bağlamak mümkündür. Modern araştırmacıların büyük oranda ilgilerini devlet ve saray teşkilatlanmasında en önemli devreyi kapsayan ilk döneme çevirmiş olmaları, bu sebeplerden birincisini teşkil eder. İkinci önemli sebep, genelde İslâm dünyasında, özelde ise Abbâsî Devleti’nde üstâdârlık müessesesinin ortaya çıkışıyla alâkalı rivayetlerin çok sınırlı sayıda olması ve belki de bundan daha önemlisi bu az sayıdaki rivayetlerin ilk bakışta birbiriyle çelişki hâlinde bulunmalarıdır. Üstâdâr kelimesinin kökeni ve müessese olarak ortaya çıkışı hakkındaki bilgilerimizin İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın eseri *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*’deki kısa bazı atıflardan, Hasan el-Bâşâ’nın el-*Fünûn*’undaki özet, ancak değerli bilgilerden ve Fatih Yahya Ayaz’ın *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)* isimli çalışmasının “Giriş” kısmında yaptığı değerlendirmelerden ibaret olduğunu belirtmemiz gerekir.²

1 Sâdık Hasan es-Sûdânî, “el-Vezâifü’l-idâriyye fi devleti’n-Nasir-Lidînillâh el-Abbâsî,” *el-Mevrid*, 3/2 (1974), s. 99.

2 bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: Türk Tarih

Biz, Abbâsîler dönemi üstâdârlık müessesesinin tanınmasına bir başlangıç teşkil edeceğini düşündüğümüz çalışmamızı, müessesenin ortaya çıkışı meselesiyle sınırlandırdık ve iki kısım hâlinde ele almayı uygun gördük. Birinci kısmı kelimenin kökeni ile ilgili iddialara ayırdık. İkinci kısımda ise müessesenin ortaya çıkışı ile alâkalı rivayetleri inceledik.

1. Kelimenin Kökeni

Üstâdâr kelimesinin kökeni ve müessese olarak ortaya çıkışı hakkında doğrudan bilgi veren kaynaklar oldukça sınırlıdır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, kelimenin kökeni hakkında açıkça görüş bildiren ilk müellif Memlûkler döneminin önde gelen tarihçilerinden Kalkaşendî'dir (ö. 821/1418). Onun iddiasına göre üstâdâr kelimesi Farsça "istez" ve yine aynı dilden "dâr" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Diğer taraftan bir başka Memlûk tarihçisi İbn Tağrıberdî (ö. 874/1469) ve muhtemelen ondan naklen İbn İyâs (ö. 930/1524), kesin bir tarih belirtmeseler de bu müessesenin Abbâsîler'de VI. (XII.) asrın başlarında ortaya çıktığına işaret etmektedirler. Bununla birlikte her ne kadar kelimenin kökeni ve müessese olarak ortaya çıkışı hakkında doğrudan bilgi mevcut değilse de, V. (XI.) asırda yaşamış bazı tarihçilerin eserlerinde yer alan IV. (X.) asra ait anlatımlarda "üstâzû'd-dâr" şeklindeki kullanımlara tesadüf edilmesi her iki iddianın da tartışmaya açılmasına neden olmuştur. Buradan hareketle Van Berchem'in başını çektiği bazı araştırmacılar kelimenin Farsça "üstâz" ve Arapça "dâr" kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği şeklinde ikinci bir görüş ortaya atmışlardır.³ Kelimenin kökeni hakkında ileri sürülen bu ikinci iddia, tabiatıyla söz konusu müessesenin Abbâsîler'de IV. (X.) asırdan itibaren mevcut olduğu şeklinde bir görüşün de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kelimenin kökeni hakkındaki iddiaları ele almayı geçmeden önce, bir hu-

Kurumu Basimevi, 1988), s. 12, 80; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâif ale'l-âsâri'l-Arabiyye*, (Kahire: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, ts.), I, 40; Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2008), s. 40-41, 49-53.

3 Bu görevliye verilen ismin menşei hakkında, üçüncü bir görüş daha mevcuttur. Makrîzî'nin *es-Sülûk* isimli eserinin nâşirlerinden M. Mustafa Ziyâde, bu eserin yazmalarından birinde, üstâdâr kelimesinin altına açıklama olarak eklenmiş ve yazmanın stilinden farklı hatla yer alan bir nottan bahsetmektedir. Bu açıklamada kelimenin aslının Farsça olup, "baş usta" anlamına gelen "ustaserâ"dan neş'et ettiği, daha sonra "usta" kelimesinin Arapçalaştırılarak "üstâz" yapıldığı kaydedilmekte; zamanla bu kelimenin bazı değişiklikler ve müdahalelerle "üstâdâr" hâline dönüştürüldüğü belirtilmektedir (Takıyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, nşr. M. Mustafa Ziyâde - Saîd Abdülfettâh Âşûr [Kahire: Matbaatü Lecneti't-te'lif ve't-terceme ve'n-neşr, 1956-73], I/3, s. 794, dn. 3; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I, 39-40; Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 50). Ancak yaygınlık kazanmayan bu görüş tartışmaya dahil edilmemiştir.

susun altını önemle çizmek gerekmektedir. Biz konuyu kelimenin kökeni ve müessese olarak ortaya çıkışı şeklinde iki ayrı alt başlık hâlinde incelemiş olsak da, yukarıda yapılan açıklamalardan bu iki hususun birbiriyle doğrudan alakalı olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Birinci iddianın sahibi, Memlûkler döneminin meşhur münşî ve tarihçilerinden Kalkaşendî'ye göre üstâdâr kavramı Farsça kökenli iki kelimenin birleşmesinden meydana gelmiştir. Farsça “almak” mânasındaki “istez”⁴ ve “tutan” anlamındaki “dâr”⁵ kelimelerinden müteşekkil olan kelime, “istez” kelimesinin sonundaki “zel” harfinin idğam ile “dal”a dönüşmesi sonucu “isteddâr” şeklini almıştır. Bu kelimeyi baş taraftaki “elif”i hazfetmek suretiyle “siteddâr” şeklinde kaydedenlerin de bulunduğu işaret eden müellif, görevin mahiyetine uygun bir şekilde, söz konusu kelimenin “alım memuru” anlamına geldiğini belirtmektedir. Kalkaşendî verdiği bu bilgilerin hemen akabinde, kendi döneminde rastladığı kelimenin kökenine ve yanlış yazımına dair örnekler için bazı itirazlar ileri sürer. Onun verdiği bu bilgiler, âdeta daha sonra başını Van Berchem’in çektiği bazı modern araştırmacılar tarafından ileri sürülmüş olan üstâdâr kelimesinin kökeni hakkındaki ikinci iddiaya da cevap mahiyetindedir. Dönemindeki bazı malûmatfuruş kâtiplerin Farsça “tutan” anlamındaki “dâr”ı Arapça “yer” mânasına gelen “dâr” zannettiklerini ve “efendi”, “büyük” anlamındaki “üstâd” veya “üstâz” kelimesini bunun başına koyarak ve başına ötreli elif getirmek suretiyle kelimeyi “üstâddâr”, “üstâzü'd-dâr”, “üstâddârü'l-âliye” veya “üstâzü'd-dâri'l-âliye” şeklinde söylediklerini ifade etmektedir. Bunun açık bir yanlış olduğunu belirten müellif, kâtiplerin çoğunluğunun bu hataya düşmediğini de ilâve etmektedir.⁶

Üstâdâr kelimesinin kökeni hakkında ileri sürülen ikinci iddia, kelimenin aslının Farsça ve Arapça iki kelimenin birleşmesinden meydana geldiği şeklindedir. Kalkaşendî'nin yukarıda zikredilen açık itirazına rağmen başını Van Berchem'in çektiği bazı müsteşriklerin iddiasına göre Farsça “efendi”, “büyük” anlamına gelen “üstâz” ve Arapça “yer” anlamına gelen “dâr” kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen kelimenin aslı “üstâzü'd-dâr” şeklinde olmalıdır.⁷ Demombynes'in aktardığına göre, Van Berchem bu görüşü-

4 Kelime “sitâd” şeklinde de verilmekte ve başındaki elifin hafzedildiği kaydedilmektedir. bk. Muhammed Hüseyin-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtu'*, nşr. Muhammed Abbâsî (Tahran, ts.), s. 623.

5 bk. Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtu'*, s. 468.

6 Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâati'l-inşâ* (Kahire: el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1333/1915), V, 457. krş. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 338-39, dn. 5; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I, 39.

7 Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I, 39; Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 49.

ne, söz konusu görevli için, Arapça “dâr”ın çoğulu olan “âdür” kelimesinin eklenmesiyle “üstâdü'l-âdürri'l-âliye” şeklinde kaynaklarda yer alan isimlendirmeyi ve yine bu üstâdâr kelimesine “sağîr” ve “es-sohbe” gibi Arapça kelimelerin izafe edilmiş olmasını delil olarak göstermektedir.⁸ Bu görüş her ne kadar kelimenin kökeni hakkında bilgi veren herhangi bir kaynak tarafından teyit edilmese de, kelimenin kaynaklardaki kullanımına kronolojik olarak bakıldığında V. (XI.) asırda yaşamış bazı müelliflerin eserlerinde yer alan IV. (X.) asra ait anlatımlarda bu kullanıma tesadüf edilmesinin, söz konusu görüşü bir hayli kuvvetlendirdiğini belirtmek gerekir. Kaldı ki ileride zikredilecek olan bu rivayetler, Kalkaşendî'nin kelimenin kökenini bilmediklerinden yanlış yazdıklarını belirttiği kendi dönemine ait kâtiplerden çok daha önce yaşamış olan müelliflere aittir. Nitekim bu tür kullanımlardan bazılarını örnek olarak zikreden Sâdık Seccâdî, Kalkaşendî'nin kelimenin kökeni hakkında zikrettiği görüşün doğru olamayacağı iddiasındadır.⁹ Bu noktada Kalkaşendî'nin tespitinin doğruluğunu ispata çalışan günümüz araştırmacılarından Fatih Yahya Ayaz'ın ileri sürdüğü delillere geçmeden önce, bu ikinci görüşün kabul edilmesi hâlinde ortaya çıkacak olan önemli bir probleme de işaret etmek gerekir. Şöyle ki, bu görüşün kabul edilmesi hâlinde sadece Kalkaşendî rivayetini değil, aynı zamanda biraz sonra ele alınacak olan söz konusu müessesenin ortaya çıkışının yaklaşık VI. (XII.) asrın başlarında olduğuna işaret eden İbn Tağrîberdî ve İbn İyâs rivayetlerini de reddetmek durumunda kalınacaktır.

Fatih Yahya Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı Üstâdârlık (1250-1382)* isimli çalışmasında bu meseleye geniş yer vermekte ve Van Berchem başta olmak üzere, diğer bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülen ikinci görüşün aksine, Kalkaşendî'nin üzerinde ısrarla durduğu birinci görüşün doğruluğunu ispata çalışmaktadır. Ayaz'ın bu hususta ileri sürmüş olduğu delilleri üç noktada toplamak mümkündür. Araştırmacı, ilk önce kelimenin kökeni hakkında bilgi veren Kalkaşendî'nin bu sahadaki bilgi ve birikimini ortaya koymaya çalışmaktadır. Kalkaşendî'nin inşâ sanatı ve Arap diline vukufiyeti ile temayüz etmiş, Memlûkler döneminin ansiklopedik tarzda eser veren üç büyük tarihçisinden biri olduğuna dikkat çekerek sadece diplomasi ve edebiyat sahasında çok derin birikimi olan, geniş kültür sahibi kimselerin istihdam edildiği inşâ divanında, müellifin uzun bir süre görev yaptığının önemle altını çizer. Ardından müellifin gerek yazmış oldu-

8 Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 50'den naklen Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, s. LX, dn. 4.

9 Sâdık Seccâdî, “Üstâdü'd-dâr”, *Dâiretü'l-maârif-i Büzürg-i İslâmî* (Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-maârif-i Büzürg-i İslâmî, 1377/1998), VIII, 139.

ğu eser ve gerekse üstlenmiş olduğu görev sebebiyle yaşadığı döneme ait ıstılahları iyi bilmesi gerektiğine ve onun ileri sürülen ikinci görüşe karşı ta-kındığı kesin tavrı vurgular.¹⁰ Dolayısıyla Ayaz, Kalkaşendî'nin bu konuda aktarmış olduğu bilgilere itimat edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Kalkaşendî'nin iddia ettiği "isteddâr" kullanımının doğruluğunu des-tekleyen diğer Memlûk dönemi tarihçilerinden örneklerin verildiği ve bil-hassa bu kullanımın en azından Eyyûbîler döneminden (567-866/1171-1462) itibaren bilindiği tespitinin yapıldığı ikinci kısım, bizim açımızdan çok daha dikkat çekicidir. Araştırmacı, öncelikle Kalkaşendî'den yaklaşık bir asır kadar sonra yaşamış ve onunla aynı türde bir eser yazmış olan Hâlidî'nin (ö. 937/1530-31) bu kelimenin kökeniyle ilgili benzer şeyler söy-lediğine ve Kalkaşendî'yi teyit ettiğine dikkat çeker. Ardından da bu defa, Kalkaşendî'den bir asır kadar önce yaşamış olan Memlûk tarihçisi Şâfi b. Ali el-Askalânî'nin (ö. 730/1330), Memlûk sultanlarından el-Melikü'l-Mansur Seyfeddin Kalavun (678-689/1279-1290) hakkında yazdığı biyografi türü eserinde saray ağalığı görevini yürütenlere unvan olarak "isteddâr" kulla-nımını tercih ettiğine işaret eder. Daha sonra tarihçi Ebü'l-Fidâ'nın da (ö. 732/1331) Şam'a saltanat naibi olarak tayin edilen bir emîr için, muhtemelen daha önce yürüttüğü üstâdârlık göreviyle tanındığından, isminin başında "el-isteddâr" ifadesinin kullanıldığını kaydeder.¹¹ Araştırmacının bu kısmın sonunda Hasan el-Bâşâ'ya dayanarak aktarmış olduğu örnek, kelimenin bu şekilde kullanımının Eyyûbîler döneminde de bulunduğunu göstermesi ba-kımından son derece önemlidir. Hasan el-Bâşâ, 602 (1205) yılında yazılmış ve Dımaşk müzesinde muhafaza edilen bir kitabede yer alan "İsteddârü'l-Emîr Seyfeddin el-Hâc..." ibaresinden hareketle, Kalkaşendî'nin ileri sür-düğü "isteddâr" kullanımının en azından Eyyûbîler'den bu yana bilindiği görüşündedir.¹²

Meseleyi dil bilgisi kuralları açısından ele aldığı son kısımda, doğrudan Van Berchem'in iddialarını cevaplamaya yönelik Ayaz, ilk bakışta makul gibi gözükmekte olan bu iddiaya karşı, konunun daha yakından incelen-mesi durumunda bazı itirazların ileri sürülebileceğini kaydetmektedir. Van Berchem'in, "üstâd" veya "üstâz" kelimesine yapılan Arapça izafeleri ve "dâr" kelimesinin Arapça "âdür" şeklinde çoğul yapılmasını delil getirmek suretiyle görüşünü temellendirdiğini, oysa farklı dillerden kelimelerin, ait ol-duğu dilin kaideleri hilafına, kullanıldığı herhangi bir lisana göre çoğul ya-

10 Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 50.

11 Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 51.

12 Ayaz, *Üstâdârlık*, s. 51. Ayrıca bk. Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I, 42, dn. 1.

pılmasının süregelen bir uygulama olduğunu ifade etmektedir. Örnek olarak burada zikri geçen Farsça “üstâz” kelimesinin, Arapça “esâtîz” şeklinde çoğul yapılabildiğine dikkat çeken Ayaz, buna dair misallerin daha da çoğaltılabileceğini ilâve etmektedir. Van Berchem'in, dönemin kaynaklarında yer aldığını ifade ettiği “üstâdü'l-âdürri'l-âliye” kullanımına pek nadir rastlandığına ve bunun, Kalkaşendî'nin de ifade ettiği gibi, kâtiplerin işgüzarlığı olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim, son olarak Memlûk sahasındaki araştırmalarıyla tanınmış David Ayalon'un da benzer bir yorumla “üstâddâr” kelimesinin Memlûk yazarlarınca tahrif edilerek “üstâdü'd-dâr” haline dönüştürüldüğü, zamanla bu tahrifatın daha da ilerlemesi sonucu “üstâdü'd-dâri'l-âliye” şeklinde kullanımların ortaya çıktığı şeklindeki tespitlerini aktarır.¹³

Ayaz'ın bizce de gayet makul gözükten bu değerlendirmeleri ışığında, her ne kadar kelimenin kökeni hakkında diğer kaynaklar sükût etmiş görünse de, “isteddâr” şeklindeki kullanımın sadece Kalkaşendî'nin iddiası ile sınırlı kalmadığı açıktır. Ayaz'ın ikinci kısımda zikretmiş olduğu örneklerden başka Kalkaşendî'den önce ve sonra yaşamış önde gelen daha pek çok Memlûk tarihçisinin eserlerinde “isteddâr” veya “el-isteddâriyye” şeklindeki kullanımlara rastlamak mümkündür. Eserlerinde bu kullanımlara yer veren müelliflere örnek olarak Birzâlî (ö. 739/1338), Zehebî (ö. 748/1347), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Makrîzî (ö. 845/1441) ve İbn Tağrıberdî gibi tarihçileri zikretmek burada yeterli olacaktır.¹⁴ Bu noktada aynı müelliflerin eserlerinde, Makrîzî ve İbn Tağrıberdî hariç, “üstâddâr” veya “üstâzü'd-dâr” şeklindeki kullanımlara daha fazla rastlandığı ve dolayısıyla bu son kullanımların daha doğru olabileceği itirazı ileri sürülebilir. Ancak söz konusu müelliflerin Kalkaşendî'nin bu açıklamalarına herhangi bir itirazda bulunmaları ve hatta zaman zaman “isteddâr” şeklindeki kullanıma yer vermiş olmaları bunun aksine bir yoruma gitmeye de imkân sağlar. Bu durum-

13 Ayaz, *Üstâdârlik*, s. 51-52. Ayrıca bk. David Ayalon, “The System of Payment in Mamluk Military Society,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1 (1958), s. 283, dn. 6.

14 Ebû Muhammed Kâsım b. Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî, *el-Vefeyât li'l-Birzâlî*, nşr. Ebû Yahyâ Abdullah Kenderî (Kuveyt: Garâs li'n-Neşr, 1426/2005), s. 66; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: sene 381-400*, nşr. Ömer A. Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1409/1988), s. 8; *sene 591-600* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1417/1997), s. 136; *sene 611-620* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Arabî, 1418/1997), s. 25; Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr. (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, ts.), XIV, 218; Makrîzî, *es-Sülûk*, II/2, s. 342; Ebû'l-Mehâsin İbn Tağrıberdî Cemâleddin Yûsuf el-Cüveynî, *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413/1992), XI, 104, 254, 259, 264, 265, 266, 269, 274, XII, 80, 217, XIV, 60.

da, söz konusu tarihçilerin Kalkaşendî'nin iddia ettiği kullanımı doğru kabul etmeleri ve zaman zaman kullanmalarına rağmen önceden beri yaygın hâle gelmiş olan kullanımı da devam ettirdiklerini düşünmek mümkündür. Kalkaşendî'nin de eserinde "isteddâr" yerine "üstâdâr" şeklindeki kullanıma yer vermesi, kanaatimizce bu yorumu güçlendirir. Bundan daha somut olanı bu tarihçiler arasından İbn Tağrîberdî'nin yapmış olduğu dolaylı açıklamalarla, Kalkaşendî'nin ileri sürmüş olduğu iddiayı net bir şekilde teyit etmesidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla daha önceki araştırmacıların dikkatlerinden kaçmış olan bu açıklamada müellif, "devâdâr" kelimesinin kökeni hakkında bilgi verirken, buradaki "dâr" kelimesinin Mısır avamının anladığı gibi, Arapça'da içinde meskûn olunan "yer" anlamına gelmediğini, aksine Farsça olan bu kelimenin "mâsik" yani "tutan" anlamında olduğunu belirtmektedir. Bizim için daha da önemli olanı "dâr" kelimesini içeren bütün diğer vazifelerde bu kelimenin Farsça olduğunu ve "tutan" anlamına geldiğini net bir şekilde ifade etmesidir. Söz konusu açıklamada Van Berchem'in iddiasını dayandırdığı "âdür" kelimesi hakkında da gayet net bilgiler yer almaktadır. Buna göre Mısır avamının aynı şekilde "zimâmü'l-âdür" dediği, bunun doğrusunun "zimâmâdâr" olduğu kaydedilmektedir.¹⁵

Bununla birlikte gerek Ayaz'ın ileri sürmüş olduğu ve gerekse bizim kendisini desteklemek üzere sunmuş olduğumuz gerekçelerin hiç biri, başta Hilâl b. Muhassin es-Sâbî (ö. 448/1056) olmak üzere, V. (XI.) asırda yaşamış bazı müelliflerin eserlerinde yer alan IV. (X.) asra ait anlatımlardaki "üstâzü'd-dâr" şeklindeki kullanımları izah etme noktasında yeterli değildir. Biraz sonra zikredileceği üzere, "üstâz" ve "dâr" şeklinde kelimenin unsurlarını açıkça ortaya koyan bu yazım, kronolojik önceliği sebebiyle Kalkaşendî'nin ve İbn Tağrîberdî'nin dönemindeki kâtiplerin işgüzarlığı veya bilgisizliği ile de izah edilemez. Yine söz konusu kullanımlara Sâbî'nin farklı eserlerinde rastlanması ve daha sonra muhtemelen ondan naklen İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) gibi tarihçiler tarafından da aynı şekilde yer verilmesi, önceki döneme ait bu rivayetlerdeki yazım şeklinin muhtemel bir müstensih hatası olabileceği ihtimalini de ortadan kaldırır. Aynı şekilde, başta Sâbî olmak üzere, eserlerinde bu rivayetlere yer veren müelliflerin vefat tarihleri dikkate alındığında, sonradan ortaya çıkmış bir kavramı kendi dönemlerine taşımış olmaları da düşünülemez. Muhtemelen bu rivayetler sebebiyledir ki, Kalkaşendî ve İbn Tağrîberdî'nin konu hakkında gayet net açıklamaları varken ve "devâdâr/devatdâr", "cândâr", "alemdâr", "camedâr" ve benzeri "dâr" eki almış diğer vazifeler için böyle bir iddia mevcut de-

¹⁵ İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 166.

ğilken,¹⁶ bazı modern araştırmacılar üstâdâr kelimesini diğerlerinden ayırmak suretiyle farklı bir iddia ortaya atma ihtiyacı duymuşlardır. Dolayısıyla "isteddâr" kullanımının doğruluğunu ortaya koyabilmek için IV. (X.) asra ait bu rivayetlerin tek tek ele alınmasına ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Kuşkusuz buradan elde edilecek sonuç üstâdârlik müessesesinin ortaya çıkışıyla alâkalı daha net bir sonuca ulaşılmasına yardımcı olacaktır.

2. Müessese Olarak Ortaya Çıkışı

Tespit edebildiğimiz kadarıyla IV. (X.) asra ait konuyla ilgili gözükten toplam yedi rivayet mevcuttur. Bunlardan ikisi Abbâsîler, dördü Büveyhîler (320-454/932-1062) ve biri de Ziyârîler (315-483/927-1090) dönemine aittir. Konu ile alâkalı gözükten bu rivayetler dikkate alındığında üstâdârlik müessesesinin İslâm dünyasında IV. (X.) asırdan itibaren Abbâsîler, Büveyhîler ve Ziyârîler'de mevcut olduğunu kabul etmek gerekecektir. Ancak İbn Tağrîberdî ve muhtemelen ondan naklen İbn İyâs'ın, kesin bir tarih belirtmeseler de, üstâdârlik müessesesinin Abbâsîler'de yaklaşık olarak VI. (XII.) asrın başlarından itibaren ortaya çıktığını kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bu iki tarihçinin esas aldıkları söz konusu rivayette Halife Muktefî Liemrillâh'ın (530-555/1136-1160), Muzaffer b. Muhammed b. Cehîr'i¹⁷ 535 (1140-41) senesinde üstâdârlikten vezirliğe tayin ettiği bildirilmekte ve ardından Abbâsîler'de üstâdârlik vazifesinin ilk defa bu tayin ile birlikte duyulduğu kaydedilmektedir.¹⁸

Kronolojik sıra takip edildiğinde konu ile alâkalı gözükten en erken rivayet Sâbî'nin *el-Vüzerâ* isimli eserinde yer almaktadır. Buna göre 311 (923)

16 Bu kelimelerin menşei hakkında bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, V, 459-463; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, VII, 166.

17 Muzaffer b. Muhammed b. Cehîr (ö. 549/1155), vezirleriyle meşhur Benî Cehîr Ailesi'ne mensuptur. Halife Muktefî'nin vezirliğini yapmıştır. Hayatı hakkında bk. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Abdurrahman b. Ali el-Kureşî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1412/1992), XVIII, 100; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981-85), XX, 283; İbnü'l-İmâd Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmûd el-Arnaût (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986-93) VI, 254.

18 İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 259; İbn İyâs Muhammed b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâiu'z-zühür fi vekâii'd-dühür*, nşr. Muhammed Mustafa (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-amme li'l-kitâb, 1982-84), I/1, s. 310. İbn İyâs, söz konusu rivayetin devamında üstâdârlik müessesesinin Eyyûbîler döneminde ihdas edildiğini söyleyenlerin bulunduğunu da belirtmektedir. Ancak, ileride görüleceği üzere, söz konusu müessesenin daha önceki dönemlerde mevcut olduğu kesin olarak bilindiğinden, bu bilgi değerlendirmeye alınmıştır.

yılında üçüncü kez vezirliğe tayin edilen İbnü'l-Furât el-Âkûlî (ö. 312/924),¹⁹ vezirlik görevinden azledilerek kendisine teslim edilen Hâmid b. Abbas'a (ö. 311/923)²⁰ karşı nasıl muamele edileceği hususunda, üstâdârına birtakım talimatlarda bulunmaktadır. Onun için özel bir yerin tefriş edilmesini ve yiyecek ile içeceklerinin de en güzel şekilde sunulmasını emretmektedir.²¹ "Üstâzü dârihi" terkinin yer aldığı bu rivayetten, ilk bakışta Vezir İbnü'l-Furât'ın hizmetinde bir üstâdârın görev yaptığı izlenimi ortaya çıkmaktadır. Ancak aynı olaya eserinde daha geniş yer veren ve döneme daha yakın olan müellif İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), "üstâzü dârihi" yerine "kahramânü dârihi" tabirini kullanmakta ve bu iş ile görevlendirilen kişinin Yahya b. Abdullah olduğunu açık bir şekilde kaydetmektedir.²² Kaldı ki Sâbî de eserinin ilerleyen sayfalarında iki defa bu kişinin Vezir İbnü'l-Furât'ın "kahramânı" olduğunu açıkça zikretmektedir.²³ Yine dönemin müelliflerinden Tenûhî'nin (ö. 384/994) eserinden de adı geçen kişinin Vezir İbnü'l-Furât'ın "kahramânı" olduğunu teyit etmek mümkündür.²⁴ Dolayısıyla Sâbî'nin bu kavramı, Abbâsîler'de sarayın idaresinden sorumlu olan kahramânelik²⁵ görevine karşılık olarak kullandığını söylemek mümkündür.

- 19 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Mûsâ b. Hasan b. Furât el-Âkûlî'nin (ö. 312-924) hayatı hakkında bk. İzzeddin İbnü'l-Esîr Ali b. Muhammed el-Cevzerî, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. C. J. Tornberg (Beyrut: Dâru Sâdır, 1399/1979), VIII, 149-55; Ebü'l-Abbas İbn Halikân Ahmed b. Muhammed el-Bermekî, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1970), III, 421-24; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 474-479; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Furât el-Âkûlî," *DİA*, XXI, 46-47.
- 20 Halife Muktedir döneminde vezirlik yapmış olan Hamid b. Abbas'ın hayatı hakkında bilgi ve referanslar için bk. Mehmet Aykaç, "Hâmid b. Abbas", *DİA*, XV, 459-60.
- 21 Ebü'l-Hüseyn Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ*, nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc (Beyrut: Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1958), s. 44.
- 22 Ebü Ali İbn Miskeveyh Ahmed b. Muhammed el-İsfahânî, *Tecâribü'l-ümem ve teâkübü'l-himem: The Eclips of the Abbâsid Caliphate*, nşr. ve trc. H. F. Amedroz (Oxford: Basil Blackwell, 1920-21), I, 98.
- 23 Sâbî, *el-Vüzerâ*, s. 60, 195-96.
- 24 Ebü Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara ve ahhâru'l-müzâkere*, nşr. Abbûd eş-Şâlecî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1971-73), VIII, 86.
- 25 Genel kanaate göre Yunanca'dan Arapça'ya geçtiği kabul edilen "kahramâne" kelimesinin çoğulu "kahârim"dir. Evin idaresinden ve gelir-giderinden sorumlu kimse anlamına gelmektedir. İslâm tarihi kaynaklarında zaman zaman erkek görevliler için de kullanılan ve "kahramân" olarak zikredilen bu tabir, daha çok kadın görevliler için kullanılmakta ve "kahramâne" şeklinde yer almaktadır. Abbâsî sarayında, kahramâne isimli bir görevliye ilk defa Halife Mansûr (136-158/754-775) döneminde tesadüf edilmiştir. Sarayın idaresinden ve hazinesinden sorumlu olan kahramâne, sarayın gelir-gider işlerini bakar; burada bulunan hizmetçilerin ihtiyaçlarını gidererek sevk ve idarelerini üstlenirdi. Ayrıca kahramâneler saray içinde ve dışında imtiyaz sahibi olduklarından sarayla, vezir arasındaki haberleşmeyi sağlardı. Bu imtiyazlı konumları zaman içerisinde resmî görevleri dışında devlet idaresiyle alakalı birçok önemli işte etkili olmalanna da yol açmıştır. Mezâlim divanına başkanlık etmenin yanı sıra, vezir gibi devletin en üst seviyedeki bürokratinin tayin ve azillerinde etkili olmuşlardır. Geniş bilgi için bk. Ebü Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şidde*, nşr. Abbûd eş-Şâlecî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978), IV, 370-371 (nâşir

Bu konudaki ikinci rivayet muahhar tarihçi İbnü'l-Esîr'e aittir. Her ne kadar kaynak belirtilmese de bu kullanıma daha fazla yer vermesinden hareketle Sâbî'nin eserinden nakledildiğini düşündüğümüz bu rivayet, bizim ulaşmak istediğimiz sonuca daha fazla hizmet edecek görünmektedir. Söz konusu rivayette Ziyârî Hanedanı'nın kurucusu ve ilk hükümdarı olan Merdâvîc b. Ziyâr'ın, 323 (935) senesinde öldürüldüğü sırada içinde bulunduğu hamamın kapısında kendisini bekleyen bir üstâdârından (üstâzü dârihi) ve onun içeri girmek isteyenlere mani olmaya çalıştığından bahsedilmektedir.²⁶ Halbuki döneme daha yakın olan müelliflerden İbn Miskeveyh, bu olaya oldukça geniş yer vermekte ve hamamın kapısında bekleyen kişiyi "üstâzü'l-gulâm" (gulamların reisi) olarak nitelemektedir.²⁷

Konuyla ilgili üçüncü rivayet yine Sâbî'ye aittir. Müellif, saray idaresi ve protokol kaideleri hakkında kaleme almış olduğu *Rüsümü dâri'l-hilâfe* adlı eserin "Hâciblik" bahsinde zikrettiği bir rivayette "üstâzü dâr" tabirine yer vermektedir. Söz konusu rivayete göre Abbâsiler'i bir süre hâkimiyetleri altında tutan Büveyhî hükümdarlarından Adudüddевle'nin (338-372/949-983) sarayına gelen Ebü'l-Heyssem, hükümdarın huzurunda başlığını çıkararak eline alır. Bunun üzerine "üstâzü dâr" onu azarlar, elindeki başlığı alarak parçalanıncaya kadar onunla başına vurur ve ardından bu kişiyi tutuklar. Ancak daha sonra huzurda edepsizlik amacıyla değil, aksine rahatsızlığı sebebiyle böyle yaptığının anlaşılması ve Adudüddевle'nin izin vermesi üzerine Ebü'l-Heyssem serbest bırakılır.²⁸ Her ne kadar söz konusu rivayeti bir başka kaynakla karşılaştırma imkânı bulamasak da, Sâbî'nin buradaki "üstâzü dâr" tabirini "sarayın hâcibi" anlamına kullandığı anlaşılmaktadır.

Konuyla alakalı bu ilk üç rivayet birlikte düşünüldüğünde, bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Birinci rivayette kahramânelik görevinin karşılığı olarak kullanılan "üstâzü dâr" tabirinin, ikinci rivayette "üstâzü'l-gulâm", üçüncü rivayette ise "hâcib" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Buradan

açıklaması); Nadia Maria el-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbâsîd Court: Position and Functions", *Studia Islamica*, 97 (2003), s. 41-55. Ayrıca bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), I, 633; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), s. 176-77; Levent Öztürk, *Asrı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hıristiyanlar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), s. 412. İleride görüleceği üzere, bizim tespitimize göre Halife Müstazhir (487-512/1094-1112) döneminde bu göreve son verilerek yerine üstâdâr tayin edilmeye başlanmıştır.

26 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 301. Ayrıca bk. Hasan el-Bâşâ, *el-Fününü'l-İslâmiyye*, I, 40, dn. 3.

27 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, I, 313.

28 bk. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsümü dâri'l-hilâfe*, nşr. Mihâil Avvâd (Beyrut: Dârü'r-râidi'l-Arabî, 1406/1986), s. 77.

hareketle bu terkinin söz konusu dönem itibariyle Abbâsîler'de veya Ziyârî ve Büveyhî hanedanlarının saray idarelerinde mevcut olan tek bir müesseseyi isimlendirmek adına kullanılmadığını söylemek fazla zorlama bir yorum olmayacaktır. Bu noktada “üstâzü dâr” kavramını meydana getiren unsurlardan biri olan “üstâz” kelimesinin kullanımına dair etraflı bir bakış, konunun daha da netleşmesine yardımcı olabilir. Önceden de geçtiği üzere Farsça'dan Arapça'ya geçmiş olan “üstâz” kelimesi “efendi” “büyük” anlamındaki mânasını bu dilde de korumuştur. Bununla birlikte İslâm dünyasında kullanım alanı daha da genişleyen “üstâz” kelimesi, zaman içerisinde işini sağlam yapan meslek erbabından, sahasında en yüksek mertebeye ulaşmış ulema ve devlet adamlarına ve özellikle halifenin veya sultanın sarayında hizmette en üst mertebeye çıkmış kimselere verilen bir lakap olarak kullanılmaya başlanmıştır.²⁹ “Üstâz” kelimesinin kullanımına dair bu bilgiyle, özellikle ikinci rivayette yer alan “üstâzü'l-gulâm” kullanımını bir arada düşünülüğünde, başta Sâbî olmak üzere tarihçilerin, “sarayın efendisi, büyüğü” anlamındaki bu tabiri, sarayın sevk ve idaresinden sorumlu olan en üst seviyedeki kişiler için genel bir lakap olarak kullandıkları ihtimali öne çıkarmaktadır. Söz konusu dönemde, önceden geçtiği gibi, Abbâsî sarayında bu görevi yerine getiren kahramâne adında resmî bir görevlinin bulunması ve ilk rivayette Sâbî'nin bizzat bu görevliyi nitelendirmek adına bu lakabı kullanmış olması, yapılan bu yorumu daha da kuvvetlendirmektedir. Nitekim Muktedîr'in halifelîği dönemine rastlayan bu zaman dilimi içerisinde görev yapan kahramânelerin faaliyetleri hakkında kaynaklarda hiç de azımsanmayacak kadar malumata ulaşmak mümkündür.³⁰ Aynı şekilde 381 (991) yılına ait tek bir rivayet dışında,³¹ İbn Tağrîberdî ve İbn İyâs'ın bu müessesenin ortaya çıkışıyla alakalı işaret ettikleri VI. (XII.) asrın başlarına kadar geçen yaklaşık iki asırlık süre içerisinde bir üstâdâr tayinine veya yapmış olduğu bir göreve dair kaynaklarda herhangi bir atfın yer almaması da bu değerlendirmede dikkate alınmalıdır. Halbuki tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda neredeyse düzenli bir şekilde Halife Müstazhir'in (487-512/1094-1118) ilk yıllarına kadar uzanan süreç içerisinde Abbâsî sara-

29 “Üstâz” kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye*, I, 59-63; W. Floor, “Ustâdh”, *EP: Encyclopaedia of Islam* (new edition), 2000, X, 925-26.

30 Bu dönemde görev yapan kahramâneler ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi ve referanslar için bk. Nadia Maria el-Cheikh, “The Qahramâna in the Abbâsîd Court”, s. 41-53.

31 İbnü'l-Cevzî, 381 (991) yılında halifelik makamına getirilen Kâdir-Billâh'ın (381-422/991-1031), Abdülvahid b. Hüseyin eş-Şirâzî'yi üstâdâr tayin ettiğini kaydetmektedir (*el-Muntazam*, XIV, 353). Her ne kadar İbnü'l-Cevzî bu rivayetin kaynağını belirtmese de Zehebî bu rivayetin kaynağının da Sâbî olduğunu net bir şekilde ifade etmektedir (*Târihu'l-İslâm: sene 381-400*, s. 8).

yında hizmet eden kahramâne adındaki görevlilere ait atıflara rastlamak mümkündür.³² Diğer taraftan VI. (XII.) asrın başlarından itibaren Bağdat'ta Abbâsî hâkimiyetinin sona ermesine kadar geçen süreç içerisinde düzenli bir şekilde üstâdâr tayinlerine ve onların faaliyetlerine dair bilgilere rastlanması da bir tesadüften ibaret olmamalıdır. Dolayısıyla 311 (923) ve 381 (991) yıllarına ait iki rivayetten yola çıkarak üstâdârlık müessesesinin Abbâsî sarayında IV. (X.) asrın başlarından itibaren var olduğunu iddia etmek pek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Aynı şekilde “üstâzü'd-dâr” şeklindeki kullanımların yer aldığı bu iki rivayeti delil göstermek suretiyle yaklaşık VI. (XII.) asrın başlarında ortaya çıkmış olan üstâdârlık müessesesinin isminin “üstâz” ve “dâr” kelimelerinden mürekkep olduğunu kesin bir dille ileri sürmek de mümkün görünmemektedir. Ancak burada bu kullanımın daha sonraki dönemlerde muahhar tarihçiler tarafından da sürdürüldüğünü ve tarihçiler arasında yaygınlık kazandığını belirtmek gerekir. Bu bakış açısıyla Kalkaşendî'nin iddiası yeniden değerlendirilecek olursa, onun itirazının tarihçiler arasında yaygınlık kazanan bu kullanıma yönelik olmadığını, aksine kendi döneminde resmî yazışmalarda söz konusu müessesenin ismini yazmakta hata yapan kâtiplere bir uyarı olduğunu düşünmek daha doğru gözükmektedir.

Üstâdârlık müessesinin IV. (X.) asırda ortaya çıkmadığı ve bu ismin “üstâz” ve “dâr” kelimelerinden mürekkep olmadığı iddiasında bulunabilmek için ele alınması gereken üç rivayet daha mevcuttur. Bu müessesenin Büveyhîler döneminde ortaya çıktığı izlenimini veren bu rivayetlerin ilki 352 (963) yılına aittir. Bu yıla ait hadiselerin anlatıldığı bir rivayette Büveyhî hükümdarı Muizzüddeve'nin (324-356/936-967) veziri Ebû Muhammed el-Mühellebî'nin (ö. 352/963) son olarak çıktığı Umân Seferi'ne ve bu sefer esnasında gerçekleşen vefatına yer verilmektedir. Söz konusu rivayetin baş tarafında Vezir Mühellebî'nin bu sefere çıkarken yanında aynı zamanda özel işlerine de bakan Ferec el-Hâdim isimli bir üstâdârının (üstâzü dârihi) bulunduğu kaydedilmektedir.³³ Konuyla ilgili gözüken ikinci rivayet Rûzrâverî'nin (ö. 488/1095) eserinde 376 (986-87) yılına ait olayların anlatıldığı kısımda yer almaktadır. Büveyhî hükümdarı Şerefüddeve'ye (372-380/983-990) ait bir anekdotun anlatıldığı bu rivayette, hükümdarın, Ebü'l-Fazl Mehyâr b. Hâtim el-Mecûsî isimli bir üstâdârının (üstâzü'd-dâr) bulun-

32 Bazı örnekler için bk. Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şidde*, IV, 370-71 (nâşirin açıklaması); İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 10-11; Kivâmeddin Feth b. Ali el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivâmeddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), s. 97.

33 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 196-97.

duğuna işaret edilmektedir.³⁴ Bu rivayetle ilgili iki hususun önemle altını çizmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi, her ne kadar kaynak belirtilmesede, Rûzrâverî'nin Sâbî'nin günümüze ulaşmayan eserinin en önemli aktarıcısı durumunda bulunduğu şeklindeki genel kabul dikkate alındığında,³⁵ söz konusu rivayetin Sâbî'ye ait olduğunu düşünmek mümkündür. İkincisi ise, üstâdâr olarak bahsedilen kişinin, yukarıda da belirtildiği gibi, söz konusu dönemde kahramânelerin görevleri arasında yer alan sultanın sarayının idaresini ve burada hizmet gören kişilerin sorumluluğunu taşıdığı rivayetin muhtevasından net bir şekilde anlaşılmasıdır. Sâbî'nin eserinde yer alan üçüncü rivayette ise Büveyhî hükümdarı Bahaüddeve'nin (379-403/989-1012) Bağdat Nâibi Muvaffak Ebû Ali'nin (ö. 394/1003-1004)³⁶ maiyetinde bir üstâdârın bulunduğuna işaret edilmektedir. Söz konusu rivayette 18 Cemaziyelevvel 390 (26 Nisan 1000) tarihinde Ebû Nasr b. Bahtiyar'a karşı sefere çıkacak olan Muvaffak Ebû Ali'ye, önde gelen adamlarından kâtibi Ebû Nasr'a, hâciblerine ve üstâzü'd-dârına hilat giydirildiği kaydedilmektedir.³⁷

Konuyla ilgili gözüken bu üç rivayetin mevcudiyetine rağmen Büveyhîler döneminde üstâdârlık adında bir müessesenin var olduğunu kesin bir şekilde iddia etmek mümkün görünmemektedir. Öncelikle bu üç rivayetten kuvvetle muhtemel son ikisi, yukarıda tespit edildiği üzere, sarayın idaresini üstlenen en üst konumdaki kişiyi nitelemek amacıyla "üstâzü'd-dâr" tabirini bir lakap olarak kullanan Sâbî'ye aittir. Bunun yanı sıra, diğer rivayetleri nakleden İbn Miskeveyh ve Rûzrâverî'nin aynı eserlerinde Büveyhî hükümdarlarının ve diğer üst düzey devlet adamlarının hizmetinde görev yapan kahramânelerin bulunduğunu gösteren rivayetlere tesadüf edildiğinin önemle altını çizmek gerekmektedir. Nitekim ilk rivayeti nakleden İbn Miskeveyh, Büveyhî hükümdarı Bahtiyar'ın (356-367/967-978) hizmetinde Tühfe isimli bir kahramânenin bulunduğunu kaydetmektedir.³⁸ Yine yukarıdaki ikinci rivayeti zikreden müellif Rûzrâverî'nin aynı eserinde bir başka Büveyhî Hükümdarı Samsâmüddeve'nin (372-388/983-998) annesinin bir kahramâneye sahip olduğu ifade edilmektedir.³⁹ Bunlardan daha da önemli olanı, yine aynı müellifin yukarıda ismi geçen Muvaffak Ebû Ali ile ilgili

34 Zâhirüddin Ebû Şüca' Muhammed b. Hüseyin Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, nşr. H. F. Amedroz (Kahire: Şeriketü't-temeddüni's-sinâiyye, 1334/1916), III, 136-37.

35 Ahmet Güner, "Büveyhîlerden Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)" (doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), s. 5.

36 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 126-27.

37 Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Cüz'ü's-sâmin min Târîhi'l-Ebi'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm es-Sâbî el-Kâtib*, nşr. H. F. Amedroz (Kahire: Şeriketü't-temeddüni's-sinâiyye, 1337/1919), III, 348.

38 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, II, 322-23.

39 Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, III, 253.

386 (996) ve 387 (997) yıllarına ait anlatımlardan dârü'l-memleke adı verilen Büveyhî sarayında görev yapan bir kahramânenin bulunduğunu ve gayet etkili bir konumda olduğunu açık bir şekilde tespit etmek mümkündür.⁴⁰ Bütün bu rivayetler bir arada düşünüldüğünde ve Büveyhî devlet idaresi yapılanmasının büyük ölçüde Abbâsî devlet teşkilatlanmasına benzediği tespiti dikkate alındığında,⁴¹ tıpkı Abbâsîler'de olduğu gibi, söz konusu tarihçilerin “üstâzü'd-dâr” kavramını sarayın idaresinden sorumlu kahramâne adındaki görevlileri isimlendirmek üzere bir lakap olarak kullandıkları sonucuna varmak mümkündür. Bu noktada Abbâsîler'e ait rivayetleri zikreden tarihçilerle Büveyhî dönemine ait rivayetleri zikreden tarihçilerin aynı kişiler olduğu dikkatten kaçırılmamalıdır.

Bu çalışmanın başından itibaren “üstâzü'd-dâr” ve “kahramâne” kelimelerinin birlikte izini sürme şeklinde belirlediğimiz yöntem, üstâdârlık müessesesinin Abbâsîler'de ne zaman ortaya çıktığını ve bu dönüşümün sebebinin tespit noktasında da yardımcı olacak görünmektedir. Kuşkusuz buradan elde edilecek sonuç, bir anlamda bu müessesenin Abbâsîler'de yaklaşık olarak VI. (XII.) asrın başlarında ortaya çıktığına işaret eden İbn Tağrıberdî ve İbn İyâs'ın görüşünü test etme imkânını da beraberinde getirecektir. Daha önce ele aldığımız IV. (X.) asra ait iki rivayet dışında karşımıza çıkan ilk rivayet VI. (XII.) asrın çok kısa bir süre öncesine tesadüf etmektedir. İbnü'l-Esîr, halifenin üstâdârı Cemâlüddevle Ebû Nasr b. Reîsü'r-rüesâ b. Müslime'nin 494 yılının Muharrem ayında (Kasım-Aralık 1100) vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴² Söz konusu rivayetten Cemâlüddevle b. Reîsü'r-rüesâ'nın bu göreve ne zaman getirildiğini ve daha önce olmadığı hâlde niçin böyle bir görevin ihdas edildiğini tahmin etmek bir hayli zor görünmektedir. Ancak İbnü'l-Cevzî'nin, Halife Muktedî ile (467-487/1075-1094) Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (465-485/1072-1092) kızının evliliği hususunda titizlikle zikrettiği bir rivayet, bu sorulara kısmen de olsa açıklık getirecek mahiyettedir. Halife Muktedî, 475 (1082) yılında veziri Fahruddevle'yi Sultan Melikşah'ın kızını istemek üzere İsfahan'a göndermiştir. Ancak Melikşah'ın hanımı Terken Hatun (ö. 487/1094), halife tarafından yapılan bu teklifi ilk başta olumlu karşılamamıştır. Daha sonra yapılan görüşmeler olumlu netice vermiş ve Melikşah'ın hanımı bazı şartların yerine getirilmesi durumunda, kızının Ha-

40 Rûzrâverî, *Zeylû Tecâribi'l-ümem*, III, 285, 292-93.

41 Geniş bilgi için bk. Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-947/1055)* (Calcutta: Iran Society, 1964), s. 119, 120-21; Güner, “Büveyhîlerden Adudduddevle ve Dönemi”, s. 147.

42 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 326. Ayrıca bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 491-500*, nşr. Ömer A. Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1415/1994), s. 199.

life Muktedî ile evlenmesine müsaade edeceğini bildirmiştir. Onun ileri sürmüş olduğu bu şartlar arasında bizim açımızdan önemli olanı, Muktedî'nin sarayında herhangi bir cariye'nin ve kahramânenin kalmamasını istemiş olmasıdır. Muktedî tarafından gönderilen heyetin ileri sürülen şartların tamamını kabul etmesi üzerine, Melikşah'ın hanımı da bu evliliğe onay vermiştir.⁴³ 480 (1087) yılında Selçuklu devletinin ihtişamını gözler önüne seren muhteşem bir çeyizle Bağdat'a getirilen Melikşah'ın kızı Mâh-Melek, eşine az rastlanır bir düğün merasiminin ardından kendisiyle birlikte gelen hizmetçi ve cariyelerle halifelik sarayına yerleşmiştir.⁴⁴ Halife Muktedî'nin, sarayda kızından başka herhangi bir kadının söz sahibi olmasını istemeyen Terken Hatun'un ileri sürdüğü bu şart doğrultusunda, geçici bir süre için sarayın idaresini elinde bulunduran kadın görevli kahramâne'yi azlederek yerine bir üstâdâr tayin edip etmediğini tahmin etmek bir hayli güçtür. Ne var ki, zayıf bir ihtimal de olsa, ileri sürülen şart doğrultusunda halifenin sarayında kısa süreli bir değişikliğe gidilmişse bile, bunun uzun süreli bir uygulama olmadığı açıktır. Nitekim Halife Muktedî, düğünden yaklaşık bir yıl sonra sarayda hizmetçiler arasında çıkan bir kavgayı bahane ederek Mâh-Melek ile birlikte gelen Türklerin saraydan çıkarılmasını emretmiştir (Rebûlâhîr 481/Haziran-Temmuz 1088).⁴⁵ Buna karşılık Sultan Melikşah da, Halife Muktedî'nin düğünden sonra hareminden vazgeçme şartına uymaması sebebiyle, kızını ve halifeden dünyaya gelen oğlu Ebü'l-Fazl Ca'fer'i İsfahan'a getirterek yaklaşık iki yıl süren bu evliliğe son vermiştir (Rebûlevvel 482/Mayıs 1090).⁴⁶

İbnü'l-Cevzî'nin, Halife Muktedî'nin 487 (1094) yılında gerçekleşen vefatı sırasında başında Şemsünnehâr isimli kahramânesinin bulunduğu dair nakletmiş olduğu rivayet, onun vefatına kadar saraydaki eski düzeni koruduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.⁴⁷ Halife Müstazhir'in sarayında görevli bir kahramânenin bulunduğu işaret eden Bündârî'nin (ö. 643/1245) rivayeti dikkate alındığında ise aynı düzenin bir müddet daha devam ettiğini düşünmek mümkündür. Söz konusu rivayette Selçuklu sultanı nezdinde büyük bir itibara sahip olduğu belirtilen Hatîbî isimli bir kişi, Halife Müstazhir'in

43 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 222-23.

44 Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", *DİA* (2006), XXXI, 142. Düğün hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 268-69; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 160-61; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1953), s. 96-98.

45 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 277-278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 165.

46 Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", s. 142. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 281; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 165-76.

47 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 10-11. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *et-Târthu'l-bâhîr fî'd-devleti'l-Atâbekiyye*, nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât (Kahire: Dârü'l-kütübî'l-hadîse, 1963), s. 13.

kahramânesi ile yaptığı bir görüşmede, sultanın kendisinden halifenin kardeşi Harun hakkında bilgi aldığını bildirmiştir. Kahramânenin, Hatîbî'yle aralarında geçen konuşmayı kendisine bildirmesi üzerine, Halife Müstazhir büyük bir telaşa kapılmıştır. Ardından vezirine acilen Hatîbî'nin yanına gitmesini, kendisine altın vermek suretiyle gönlünü almasını ve kardeşi Harun'u diline dolamaktan vazgeçmesini sağlamasını istemiştir. Verilen emrin yerine getirilmesiyle bu mesele kapanmıştır.⁴⁸ Anlatımla ilgili herhangi bir tarih verilmesi de, anekdotta yer alan isimlerden hareketle bu görüşmenin gerçekleşme tarihi hakkında bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Öncelikle burada ismi geçen Hatîbî'nin, 502 (1108) yılında Bâtınîler tarafından öldürülen İsfahan Kadısı Ubeydullah veya Abdullah b. Ali Ebû İsmâîl el-Hatîbî olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁹ Nitekim bu anekdotun yer aldığı eserde, ismi Abdullah olan Hatîbî'nin İsfahan'da yaşadığı, buranın reisi, hâkimi olduğu ve onun Bâtınîler tarafından öldürüldüğü açık bir şekilde kaydedilmektedir. Yine aynı eserdeki anlatımdan mütercim Kıvâmeddin Burslan, bu kişinin İsfahan'da kadılık görevinde bulunduğunu da tespit etmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla burada zikri geçen Hatîbî'nin vefat tarihi dikkate alındığında, onun kahramâneyle yapmış olduğu görüşmenin 502 (1108) yılından sonra gerçekleşmiş olması mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan metnin öncesinden ve sonrasında Muhammed Tapar (498-511/1105-1118) olduğu anlaşılan Büyük Selçuklu sultanının siyasi kariyeri hakkındaki malumat bu görüşmenin 492 (1099) yılından önce gerçekleşme ihtimalini de ortadan kaldırmaktadır. Babası Melikşah'ın ölümünden sonra ağabeyi Berkyaruk'un (485-498/1092-1104) Gence valiliğini sürdüren Muhammed Tapar, bir müddet sonra vezirinin de teşvikiyle ağabeyine karşı sultanlık iddiasında bulunmuştur. Muhammed Tapar sürdürdüğü bu mücadele neticesinde her ne kadar Sultan Berkyaruk'a karşı nihaî bir üstünlük elde edememişse de, 17 Zilhicce 492 (4 Kasım 1099) tarihinde Abbâsî halifesi tarafından sultanlığının tasdik edilmesini ve Bağdat'ta adına hutbe okutulmasını sağlamaya muvaffak olmuştur.⁵¹ Dolayısıyla onun yukarıda zikredilen anekdotta işaret edildiği gibi, halife belirlemede etkili olabilecek bir konuma veya diğer bir ifadeyle mevcut halifeyi azledip yerine yeni bir halife tayin edecek güce ancak bu tarihten sonra ulaştığını kabul etmek gerekir. Halife Müstazhir'in bundan kısa bir süre sonra 15 Safer 493 (31 Aralık 1099)

48 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 97.

49 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 471-72; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 8.

50 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 94-97, 100-2.

51 Abdülkerim Özyayın, "Muhammed Tapar", *DİA* (2005), XXX, 579. Ayrıca bk. Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), s. 11-13.

tarihinde hutbeyi yeniden Berkyaruk adına okuttuğu dikkate alındığında,⁵² yukarıdaki anekdotta zikredilen söylentinin, bizzat halifeyi etki altına almak isteyen Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından ortaya atıldığını düşünmek de mümkündür. Nitekim bundan kısa bir süre sonra iki sultan arasında Hemedan yakınlarında cereyan eden savaştan Muhammed Tapar'ın galip ayrılması üzerine, Halife Müstazhir Bağdat'ta hutbeyi yeniden onun adına okutmaya başlamıştır (4 Receb 493/25 Mayıs 1100).⁵³

Bündârî tarafından kaydedilen anekdot üzerinden yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında, en azından 492 (1099) yılının sonuna kadar Halife Müstazhir'in sarayında bir kahramânenin görevli olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Bu noktada İbnü'l-Esîr tarafından üstâdâr olarak zikredilen Cemâlüddevle b. Reîsü'r-rüesâ'nın 494 yılının Muharrem ayında (Kasım-Aralık 1100) vefat ettiği göz önüne alındığında, halife sarayında yaşanan değişimin zikredilen görüşmenin hemen ardından gerçekleştiğini tahmin etmek mümkündür. Buna göre muhtemelen 493 (1099) yılının başlarında halife sarayında ilk defa üstâdâr olarak tayin edilen Cemâlüddevle b. Reîsü'r-rüesâ, bu görevde en fazla bir yıl kalmış olmalıdır. Her ne kadar onun bu sırada üstâdâr olduğu açık bir şekilde zikredilmese de, 493 yılı Ramazan ayında (Temmuz-Ağustos 1100) vezirlikten azledilerek tutuklanan Amîdüddevle'nin, Cemâlüddevle b. Reîsü'r-rüesâ'ya teslim edildiği bilgisi de⁵⁴ ulaşılan bu sonucu teyit eder mahiyettedir. Zira, daha önceki uygulamalarda görevden azledilen vezirlerin, üstâdârlık müessesesi ortaya çıkmadan önce sarayın idaresinden sorumlu olan kahramânelere teslim edildiğine dair kaynaklarda yer alan örnekler,⁵⁵ bu şekilde bir yoruma gitmeye imkân vermektedir.

Üstâdârlık müessesesinin Abbâsiler'de 493 (1099) yılından itibaren ortaya çıktığı şeklinde yapılan bu tespitin, İbn Tağrıberdî ve İbn İyâs'ın, Abbâsiler'de üstâdârlık müessesesinin ortaya çıkışıyla alâkalı zikrettikleri rivayet ile de uyum içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Önceden geçtiği gibi, söz konusu rivayette Halife Muktefî Liemrillâh'ın, Muzaffer b. Muhammed b. Cehîr'i 535 (1140-41) senesinde üstâdârlıktan vezirliğe tayin ettiği bildirilmekte ve ardından Abbâsiler'de üstâdârlık vazifesinin ilk defa bu tayin ile birlikte duyulduğu kaydedilmektedir.⁵⁶ Abbâsiler'de üstâdârlık

52 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 293; Özeydin, "Muhammed Tapar", s. 579.

53 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 294-95; Özeydin, "Muhammed Tapar", s. 579.

54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 54.

55 Geniş bilgi ve referanslar için bk. Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şidde*, IV, 370 (nâşir açıklaması).

56 İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, V, 259; İbn İyâs, *Bedâiu'z-zühür*, I/1, s. 310.

müessesesinin ortaya çıkışına dair kesin bir tarih zikredilmeyen bu rivayette, Muzaffer b. Muhammed b. Cehîr'in üstâdârlık görevinden ayrıldığı tarih zikredilirken, onun bu göreve başlama tarihi hakkında herhangi bir malumat yer almamaktadır. Halbuki İbnü'l-Cevzî'nin eserinden, onun bu göreve tayin edilmesi de dahil, üstâdârlık müessesesinin ortaya çıkış tarihi olarak belirlediğimiz 493 (1099) yılından 535 (1140-1141) yılına kadar geçen süre içerisinde bu göreve tayin edilen üstâdârların isimlerini ve bazı faaliyetlerini tespit etmek mümkündür.⁵⁷ Dolayısıyla İbn Tağrıberdî ve İbn İyâs'ın bu rivayetini, önceden de vurgulandığı gibi, söz konusu üstâdârın vezirlik görevine terfi etmesiyle birlikte, bundan bir süre önce ortaya çıkmış üstâdârlık müessesesinin, devlet idaresinde kazanmış olduğu etkinliğe bir işaret olarak anlamak daha uygun görünmektedir.

Daha önce geçtiği üzere, tespit edilebildiği kadarıyla Abbâsîler'de halife sarayının idaresinden sorumlu kadın görevlinin vazifeden alınması hususu, ilk defa Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un, kızıyla yapacağı evlilik öncesinde Halife Muktedî'ye karşı ileri sürdüğü şart doğrultusunda gündeme gelmiştir. Ancak bu istek, zayıf bir ihtimal, geçici bir süre yerine getirilmişse bile, kalıcı bir uygulama olmamış ve kadın görevli kahramânelik vazifesine devam etmiştir. Yukarıda yapılan tespite göre, Muktedî'den sonra iktidara geçen oğlu Müstazhir'in halifeliği döneminde bu uygulamaya son verilmiş ve kadın görevli kahramânenin yerine üstâdâr isimli bir erkek görevli tayin edilmiştir. Doğrusu mevcut kaynaklarda niçin böyle bir değişime gidildiği hususunda net bir bilgiye rastlayamadık. Ancak söz konusu görev değişiminin, kahramânenin Hatîbî'yle yapmış olduğu görüşmenin hemen akabinde gerçekleşmiş olması bazı tahminlerde bulunmamızı kolaylaştırmaktadır. Kahramânenin, Hatîbî ile aralarında geçen görüşmeyi kendisine nakletmesinden memnun kalan Halife Müstazhir, bir taraftan da onun bu meselelere bu denli müdahil olmasından rahatsızlık duymuş olmalıdır. Diğer kaynaklarca teyit edilmese dahi, Aynî'nin (ö. 855/1451) Azîmî'den (ö. 556/1160-61[?]) nakletmiş olduğu bir rivayet de burada değerlendirmeye dahil edilebilir. Söz konusu rivayette Halife Muktedî'nin kahramânesi tarafından zehirlenerek öldürüldüğü kaydedilmektedir.⁵⁸ Buradan hareketle Halife Müstazhir'in, kesin bilgiye dayanmasa da, babası Muktedî'nin ölümü hak-

57 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 225, 255, 295, 299, 302, 307, 311; XVIII, 8. Ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 36, 79; Ebû Abdullah Cemâleddin İbnü'd-Dübeysî Muhammed b. Saîd el-Vâsıtî, *Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1427/2006), IV, 554.

58 *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, çev. ve nşr. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), s. 94, dn. 263.

kında kendisinden kuşku duyduğu kahramâne hakkındaki şüphesinin bu olayla birlikte daha da arttığı düşünülebilir. Aynı zamanda halifenin bu icraatı, almış olduğu duyuma göre kendisinin iktidarını tartışmaya açmaya niyetlenmiş olan Selçuklu sultanını memnun etme çabası olarak da değerlendirilebilir. Bundan kısa bir süre önce babası Halife Muktedî ile sultanın babası Melikşah arasında bu sebeple yaşanan ciddi gerilim hatırlandığında, bu yorum daha da bir anlam kazanacaktır. Şöyle ki, Sultan Melikşah, Halife Muktedî'nin haremünde gerekli değişikliği yapmaması sebebiyle kızıyla olan evliliğine son vermiştir.⁵⁹ Ardından halifenin, kızıyla yapmış olduğu evlilik sonrası dünyaya gelen oğlu Ebü'l-Fazl Ca'fer'i veliaht tayin etmemesi üzerine, halifelik merkezini Bağdat'tan başka bir yere nakletmesini isteyerek kendisine on gün süre vermiştir. Ancak Melikşah'ın verilen bu süre içinde vefat etmesi, Halife Muktedî'nin içine düşmüş olduğu bu zor durumdan kurtulması için iyi bir fırsat olmuştur.⁶⁰ Yine babası Halife Muktedî gibi Selçuklu sultanlarıyla akrabalık tesis etmeyi ve böylece iktidarını ve siyasî ilişkilerini sağlamlaştırmayı planlayan Halife Müstazhir'in bunun için hazırlık peşinde olduğunu düşünmek de mümkündür. Nitekim Sultan Melikşah'ın kızı ve Muhammed Tapar'ın kız kardeşi Seyyide Hatun ile Halife Müstazhir arasında 502 (1109) yılında İsfahan'da nikâh akdedilmiş ve 504 (1111) yılında da evlenmişlerdir.⁶¹ Diğer taraftan halifenin kimi vezir tayin edeceğine dahi müdahale eden Selçuklu sultanlarının, daha önce evlilik sebebiyle yerine getirilmeyen bu talebin takipçisi olduklarını, bunun için kaynaklara yansımayan bir baskı veya yönlendirme uygulamış olduklarını düşünmek de mümkündür. Buna bağlı olarak ele aldığımız dönem içerisinde Selçuklu Sultanı Melikşah ile veziri Nizâmülmülk'ün isteği üzerine iki defa vezirlik görevine getirilen, Selçuklu saray hayatını yakından bilen ve aynı zamanda Vezir Nizâmülmülk'ün damadı olan Vezir Amîdüddevle Ebû Mansur b. Cehîr'in (ö. 493/1100) de⁶² Halife Müstazhir'e bu yönde telkinde bulunmuş olabileceğini

59 Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", s. 142. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 281; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 175-76.

60 Abdülkerim Özeydin, "Melikşah", *DİA* (2004), XXIX, 57. Ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 298-300; *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, nşr. Necatî Lugal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943), s. 49; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 210-11; Büндârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 69.

61 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 112, 120; *Ahbârü'd-devleti's-Selçûkiyye*, s. 57; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 471, 483-84; Abdülkerim Özeydin, "Müstazhir-Billâh", *DİA* (2006), XXXII, 128.

62 Amîdüddevle, ilk defa 472 (1079) yılında Nizâmülmülk'ün ricası üzerine Halife Muktedî tarafından vezir tayin edildi. Ancak dört yıl sonra Selçuklular'a sadakatinden dolayı görevinden azledildi. 484 (1091) yılında Melikşah'ın ve Nizâmülmülk'ün isteği üzerine vezirlikten azledilen Ebû Şüca' Rûzrâverî'nin yerine ikinci defa vezir tayin edildi. Müstazhir'in halifeliği döneminde de aynı göreve devam eden Amîdüddevle, üstâdârlık müessesesinin

hesaba katmak gerekir. Sonuç olarak bütün bu ihtimaller gerek tek tek, gerekse hep bir arada düşünülse bile, Abbâsî saray hayatında yaşanan bu değişimde, hâkimiyetleri altında buldukları Büyük Selçuklular'ın (431-552/1040-1157) doğrudan veya dolaylı tesirinin olduğu gerçeğini değiştirmeyecektir.

Abbâsîler'de üstâdârlık müessesesinin ortaya çıkışında doğrudan veya dolaylı olarak Büyük Selçuklu tesirinin bulunduğu şeklindeki tespit, Büyük Selçuklular'da üstâdârlık müessesesinin mevcut olup olmadığı gibi cevaplanması gereken önemli bir soruyu da beraberinde getirmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bu güne kadar yapılan araştırmalarda, söz konusu müessesenin Büyük Selçuklular'da mevcudiyetine dair net bir tespit yer almamaktadır. Bununla birlikte saray masraflarını, mutfağı ve ahır kontrol etmenin yanı sıra, hükümdarın oğulları ve maiyetine ait işlerin de saray görevlileri arasında yer alan vekîl-i hâs tarafından yürütüldüğü belirtilerek muhtemelen üstâdârın da aynı görevleri yaptığı kaydedilmektedir.⁶³ Selçuklu devlet teşkilatına ait toplu bilgilerin sunulduğu kısımda yer alan bu ifadelerden, Büyük Selçuklular'da üstâdârlık adında bir müessesenin mevcut olup olmadığını kesin bir şekilde anlamak mümkün görünmemektedir. Ancak, muhtemelen bu ifadelere kaynaklık etmiş olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Selçuklu saray teşkilatındaki görevlileri zikrederken yukarıda sözü edilen vazifeleri yerine getiren vekîl-i hâs adında bir görevliden bahsetmekle birlikte, *Siyâsetnâme*'de böyle bir görevli zikredilmekteyse de, kendisinin selçuknâmelerde söz konusu görevliye tesadüf edemediğini açıkça belirtmekte ve bunun tavsiye edilen vazifeler arasında olabileceğine dikkat çekmektedir.⁶⁴ Sadi Kucur ise *Siyâsetnâme*'de bir saray memuriyeti unvanı olarak zikredilmesinden hareketle, Sâ mânî ve Gazneli saray teşkilatlarında mevcut olan vekîl-i hâslık müessesesinin metinde açık bir ifade bulunmadığı hâlde Selçuklu saray teşkilatına dahil edildiğini kaydeder. Nizâmülmülk'ün vekîl-i hâslık görevinin kendi döneminde önemini yitirdiğini belirten sözlerinin, Selçuklu sarayının gelişmekte olduğu ilk dönemlerinde vekîl-i hâslık müessesesinin mevcut olduğu şeklinde anlaşılması gerektiğinin önemle altını çizer. Aksine, Nizâmülmülk'ün bu sözleri vaktiyle hizmetinde bulunduğu Gazneliler'e nispetle söylemiş olabileceği kanaatinde. Dolayısıyla o,

çıkış tarihi olarak belirlediğimiz 493 (1100) yılına kadar vezirlik görevini sürdürmüştür. Amîdûddeve hakkında daha geniş bilgi ve referanslar için bk. Abdülkerim Özeydin, "Benî Cehîr", *DİA* (1992), V, 448.

63 Erdoğan Merçil, "Selçuklular", *DİA* (2009), XXXVI, 390. Ayrıca bk. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), III, 94; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997), s. 170.

64 Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 37.

Sâmânî ve Gazneli saray teşkilatlarında vekîl-i hâssın yerine getirmiş olduğu vazifelerin Selçuklu ve diğer bazı Orta Çağ İslâm devletlerinde üstâdâr adı verilen görevli tarafından deruhte edildiği iddiasındadır.⁶⁵ Bu hususta nihaî sonucu Selçuklu tarihçileri söyleyecek olsa da, Büyük Selçuklular'dan neşet etmiş, saray ve teşrifat usullerini de buradan almış olan⁶⁶ diğer Selçuklu sultanlıklarında üstâdârlık adında bir müessesenin mevcudiyetinin bizi bu konuda olumlu düşünmeye sevk ettiğini söyleyebiliriz. Özellikle, Abbâsîler'de üstâdârlık müessesesinin çıkış yılı olarak belirlediğimiz 493'ten (1099) önce kurulmuş olan Kirman (440-583/1048-1187) ve Anadolu Selçukluları'nda (467-708/1075-1308) üstâdârlık müessesesinin varlığının kesin olarak tespit edilmiş olması bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.⁶⁷ Aynı şekilde belirlediğimiz tarihin hemen sonrasında kurulmuş olan Irak Selçukluları'nın (511-590/1118-1194) ilk sultanı Mahmud'un (511-525/1118-1131) hizmetinde görev yapan bir üstâdârının bulunduğunu da⁶⁸ burada zikretmek gerekir. Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (431-455/1040-1063) veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin mutfak işlerini idare eden bir üstâdârının bulunduğu dair Bündârî'nin eserinde yer alan bir rivayet,⁶⁹ bu konunun daha da netleşmesine yardımcı olmaktadır. Yine yukarıda kelimenin kökenini tespit noktasında temas etmiş olduğumuz "dâr" kelimesinden mürekkep diğer vazifelerin tespit edilebildiği kadarıyla, birçoğunun Selçuklular'da ortaya çıkmış olması veya kendilerinden önce kurulmuş olan Karahanlılar (226-609/840-1212) ve Gazneliler (352-582/963-1186) yoluyla Selçuklular'a intikal etmiş oldukları bilgisi de⁷⁰ bu müessesenin Selçuklular döneminde var olduğunu ve buradan Abbâsîler'e intikal ettiği ihtimalini daha da güçlendirmektedir. Kuşkusuz ulaşılan bu sonuç, üstâdâr kelimesini ve onun yürüttüğü vazifeyi diğer "dâr" eki alan görevlerden ayırmayan ve kelimenin aslının "isteddâr" olduğunu iddia eden Kalkaşendî ve İbn Tağrıberdî'yi haklı çıkarmaktadır.

65 Sadi S. Kucur, "Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-dârlık", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 14 (2006), s. 1-5. Söz konusu makalede üstâdârlık müessesesinin muhtemelen Abbâsîler'den Selçuklular'a intikal ettiği belirtilmekteyse de (s. 3, 4-5), bunun, adı geçen müessesenin Abbâsîler'de ortaya çıkışının ele alınmamasından kaynaklanan bir yanlışlık olduğu anlaşılmaktadır.

66 Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 59, 78; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 169.

67 Kirman Selçukluları hakkında bk. Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), s. 159. Anadolu Selçukluları hakkında bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 78, 80; Kucur, "Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-dârlık", s. 7-9.

68 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 152.

69 Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 24.

70 Bazı örnekler için bk. David Ayalon, "Dawâdâr", *EP* (1965), II, 172; Abdülkadir Özcan, "Alemdar", *DİA* (1989), II, 363-64; Aydın Taneri, "Candar", *DİA* (1993), VII, 145; a.mlf., "Câmedar", *DİA* (1993), VII, 45.

Sonuç

Üstâdâr kelimesinin, Kalkaşendî'nin iddia ettiği gibi, Farsça “almak” anlamındaki “istez” ve yine aynı dilden “tutan” anlamındaki “dâr” kelimele-
rinin birleşmesinden meydana gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Gerek kendinden önce ve gerekse kendinden sonra yaşamış müelliflerin zaman zaman bu kullanımı tercih etmiş olmalarının yanı sıra; İbn Tağrıberdî'nin, hiçbir istisna yapmaksızın, “dâr” eki almış bütün vazifelerdeki “dâr” kelime-
sinin Farsça asıllı ve “tutan” anlamına geldiğini belirtmesi, Kalkaşendî'nin iddiasının doğruluğunu teyit eder.

Diğer taraftan V. (XI.) asırda yaşamış bazı tarihçilerin eserlerinde yer alan IV. (X.) asra ait birkaç rivayet sebebiyle, üstâdâr kelimesinin Farsça “efendi” ve “büyük” anlamındaki “üstâz” ve Arapça “yer” anlamına gelen “dâr” kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiği şeklinde ikinci bir gör-
rüş mevcut ise de bu pek mümkün görünmemektedir. Söz konusu rivayet-
lerde yer alan “üstâzü'd-dâr” kelimesinin “kahramâne”, “üstâzü'l-gulâm” ve “hâcib” gibi farklı görevleri ifade etmek üzere kullanılmış olması, bu dön-
emde mevcut tek bir müesseseyi isimlendirmek için kullanılmadığını açık-
ça ortaya koymaktadır. Bu durum, “üstâzü'd-dâr” tabirinin, saraydan so-
rumlu en üst konumdaki görevliyi ifade etmek üzere dönemin tarihçileri ta-
rafından kullanılan genel bir lakap olduğu izlenimini vermektedir. Yine ele
alınan bu dönemde gerek Abbâsî ve gerekse Büveyhî sarayının sevk ve ida-
resinden sorumlu “kahramâne” adında resmî bir görevlinin mevcudiyeti, ya-
pılan bu yorumu teyit etmektedir.

Üstâdârlik müessesesinin Abbâsîler'de V. (XI.) asrın sonu-VI. (XII) asrın başında ortaya çıkmış olması da Kalkaşendî'nin iddiasını açık bir şekilde desteklemektedir. Abbâsîler'de halife sarayının idaresinden sorumlu kahra-
mâne adı verilen kadın görevlinin vazifeden alınması hususu, ilk defa Sel-
çuklu Sultanı Melikşah'ın hanımı Terken Hatun'un, kızıyla yapacağı evlilik öncesinde Halife Muktedî'ye karşı ileri sürdüğü şart doğrultusunda günde-
me gelmiştir. Ancak bu istek zayıf bir ihtimal, geçici bir süre yerine getiril-
mişse bile, kalıcı bir uygulama olmamış ve kadın görevli kahramânelik va-
zifesine devam etmiştir. Muktedî'den sonra iktidara geçen oğlu Müstazhir'in halifelîği döneminde bu uygulamaya son verilmiş ve sarayın idaresinden so-
rumlu kadın görevli kahramânenin yerine üstâdâr isimli bir erkek görevli ta-
yin edilmiştir. Abbâsî saray idaresinde niçin böyle bir değişime gidildiği hu-
susunda mevcut kaynaklarda net bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu nokta-
da halifenin, Büyük Selçuklu sultanlarını memnun etmek için veya Selçuklu sultanlarının halifeye karşı uygulamış oldukları baskı ve yönlendirme neti-

cesinde böyle bir değişime gitmiş olabileceği şeklinde çift yönlü iki ihtimal düşünmek mümkündür. Ancak her iki ihtimal de Abbâsî sarayında yaşanan bu değişimde, söz konusu dönemde Abbâsîler'i nüfuzları altında bulunduran Büyük Selçuklular'ın doğrudan veya dolaylı bir etkisinin bulunduğu gerçeğini değiştirmeyecektir. Yine isimlerinde “dâr” kelimesinin bulunduğu diğer vazifelerden birçoğunun Selçuklular'da ortaya çıkmış olması veya kendilerinden önce kurulmuş olan Karahanlılar ve Gazneliler yoluyla Selçuklular'a intikal etmesi, bu müessesenin Selçuklular'dan Abbâsîler'e intikal ettiği ihtimalini güçlendirmektedir. şüphesiz müessesenin ortaya çıkışıyla alâkalı bu sonuç, üstâdâr kelimesini ve onun yürüttüğü üstâdârlık vazifesini diğer “dâr” eki alan görevlerden ayırmayan ve kelimenin aslının “isteddâr” olduğunu iddia eden Kalkaşendî ve İbn Taęriberdî'yi haklı çıkarmaktadır.